

PRIESTOR KONTEXTU V PROPRÍRODNEJ ETICKEJ REFLEXII

L'UBOV ŠTEKAUEROVÁ, Katedra filozofie FF PU, Prešov

ŠTEKAUEROVÁ L.: The Space of Context in Pronatural Ethical Reflection
FILOZOFIA 59, 2004, No 2, p. 124

Ecological ethics deals with intricate issues following from a *massive problem-based corpus*. The corpus exceeds the limits of ethical solutions. The only viable and productive (even though 'uncomfortable') way of approaching the problems encountered by ecological ethics appears to be a broad *intradisciplinary, interdisciplinary and argument-based context* as a theoretical basis. The article is focused on an ambivalent influence of technology upon the development of normative assessments of the ways and consequences of scientific and technological transformation of natural and social environments. In addition, attention is paid to the reflection of *ecological synergy* (one of a number of concepts and moral beliefs in an implosive mosaic of current ethics) as an exemplified and non-oppositional scenario of an alternative way of meeting the desirable nature-oriented objectives.

I. Pohľad, ktorý chcem uplatniť v tejto stati, je pohľad inšpirovaný akcentovaním kontextu *proprírodnej reflexie* v ekologickej etike. Sústredím sa iba na jednu časť tohto kontextu, t. j. na reflexiu miesta a vplyvu modernej techniky¹ a porozumeniu, že príroda nie je číra externalita. Napriek tomu, že je z veľkej časti pretransformovaná ľudskou činnosťou, aj naďalej zostáva nezastupiteľným systémom, resp. biotickým existenčným habitatom. Toto odhalenie celkom logicky vedie k rozlišovaniu medzi hodnotou a morálnosťou tých transformácií, ktoré sú opodstatnené, a tých, ktoré nie sú.

Technika znamená "už od svojho počiatku synergiu, spolupôsobenie, ktoré sa pohybuje *medzi čírym slúžením a ovládaním*" ([28], 160), a problematizuje jednostranné

¹Nie je žiadnym prekvapením, keď sa korene ekologickej krízy hľadajú či odhaľujú v nikách donedávna "nerizikových": v inštrumentálne preracionalizovanom technickom a utilitárne motivovanom vzťahu človeka k prírode. Toto "odhalenie" naviguje fundovanie konceptov ekologickej etiky buď *problémovo* - poukazujúc na konkrétne problémové oblasti poškodzovania a ruinovania prírody, napr. toxické odpady, kyslé dažde a i. (riešia sa zložité prepojenia etických, technických, ekonomických a politických otázok, otázok medzinárodného práva a bezpečnosti), alebo sa fundament ekologickej krízy odhaľuje ako *odcudzenie* človeka od hlbokých koreňov bytia, od biotopu, od prírodnej zakotvenosti, od existenčného habitatu, resp. od zodpovednosti (v súvislosti s technickou transformačnou praxou) voči svetu prírody. Tu vystupuje do popredia požiadavka inkrementálneho rozšírenia morálky - pozornosť sa sústreďuje na problematiku rozšírenej etizácie a hodnotovej autonómie jednotlivých fragmentov biosféry (diskusie o možnostiach *proprírodnej axiológie*). Tretí typ orientácií odкрýva príčinu ekologickej krízy v *prevládajúcich postojoch moderného Západu*, v privilegovanej vízii ľudstva, kde na základe získania nadvlády nad prírodou pomocou inštrumentálneho rozumu a pokroku dosiahne bezpečnosť a sloboda; cieľom je vybudovať od základu nové, resp. premýšľať o možnostiach alternatívnych epistemologických, axiologických, ontologických a etických východísk reflektujúcich možnosti alternatívnych postojov voči ponímaniu rozumu, vedy, kultúry a prírody.

vymedzovanie tak ľudskej autonómie, ako aj autarkie techniky samej. Môžeme (a to je celkom nový prvok kontextu) hovoriť o technických záväzkoch voči okolitému svetu, voči prírode, pretože svet prírody si už len ťažko udržiava "synergetickú rovnováhu". V tejto situácii veda a technika (organizačne a synergicky zjednotená, t. j. prepojenie snáh prírodných, spoločenských, lekárskejších a technologických vied) môžu zohrávať dôležitú rolu tak pri "posilnení" samoregulačnej schopnosti prírody, ako aj pri dlhodobej udržateľnosti kultúry.

Svet okolo nás a fungovanie prírody sa človek po stáročia snažil pochopiť z jeho stavebných substrátov. Boli sme a naďalej sme "zvädzaní pokušením jednoduchosti... snahou vysvetliť komplexné javy prostredníctvom niečoho jednoduchšieho" ([3], 25). Aj keď kvantová fyzika so svojím princípom neurčitosti znamenala výzvu pre starý deterministický model predvídateľného vesmíru, ktorý funguje so strojovou presnosťou, tradičné koncepcie lineárnej kauzality a mechanických síl pôsobiacich na materiálne objekty začali len pomaly ustupovať teórii chaosu, nelineárnej dynamike a disipatívnym štruktúram. Atomistická koncepcia konečnej reality či koncepcia "biliardovej gule" ustupuje holistickému pohľadu, v ktorom sa realita analyzuje ako holarchia systémov so zložitými viacúrovňovými interakciami. Reflektovanie týchto vedeckých paradigma-tických posunov vo filozofii bolo v konečnom dôsledku záležitosťou filozofickej episte-mológie. Ide o spôsob, akým poznávame a posudzujeme svet, prírodu. "Scenár", ktorý poskytuje epistemológia, sa projektuje intrafilozoficky, t. j. do celého filozofického rámca. Príroda nám nemôže povedať, ako máme konať, pokiaľ najprv nejestvuje spôsob zistenia, čo vlastne príroda je a čo "hovoriť" - spôsob, ktorým sa dostaneme k prírode interpretovanej vedou v danom spoločensko-historickom kontexte atď.

Príroda, resp. jej veľká časť bezpochyby vykazuje znaky ľudskej transformačnej činnosti. Pretvárame svet, nie je v našich silách utváranie sveta. Všetky naše transformácie sú transformáciami *substrátu*, ktorý existuje pred našou činnosťou, pričom tento substrát je prírodou skúmanou prírodnými vedami. Práve v tomto bode je dôležitý apel na spoločenské štúdium vedy, pretože jeho implikáciou je to, že práve *táto* príroda, príroda opísaná biológiou a chémiou atď., je niečo, k čomu máme prístup iba cez praktickú a spoločensky organizovanú činnosť. Takže aj "substrát" vyžaduje transformačnú spoločenskú prax, aby sa mohol prejaviť. Z takto zameranej argumentácie vyplýva, že svet kultúry a prírodný svet sú *synergicky*² prepojené.

I. Prigogin a I. Stengersová ohlásili novú alianciu a nový dialóg človeka s prírodou, keď píšú, že "doba epistemologických ilúzií, ktoré vedcov izolovali a stavali mimo prirodzeného sveta, pomaly končí... Protiklad medzi priezračnosťou vedeckých opisov a neprieľadnosťou podmienok jeho možností tak mizne, takže môžeme v prekonaní novovekých kategórií reprezentácie a protikladu subjekt-objekt myslieť podstatnú prí-náležitosť vedy k celku vznikajúcej prírody, definovanej ako to, čo kladie problémy" ([19], 40). Nový dialóg je novým komunikačným kanálom, novým porozumením

² Synergia je pojem odvodený z gréckeho *Συνεργεια*, ktoré označovalo kľúčovú teologickú a filozofickú koncepciu v Byzancii. V pôvodnom význame vyjadruje synergickú spoluprácu Boha s človekom (jednota Boha a ľudskej vôle). V byzantskej teológii sa za príčinu ľudských problémov považovalo odmietnutie spolupráce človekom. V súvislosti s analyzovanou problematikou je poňatie synergie odvodené z projektu zosúladňujúceho väzby kultúry a prírody.

komplexity prírody a kontextovosti jej výkladu, ktoré celkom prirodzene (z hľadiska evolúcie vedy) unikali porozumeniu.

Nová aliancia, ktorá pred nami otvára dvere *dvojitej hermeneutiky* (A. Giddens) s nárokom na spolupôsobenie a "spolurozhodovanie" sveta kultúry a prírodného sveta, v rámci skúmania ekologickej etiky vyžaduje pozornosť, ktorá je v istom štádiu diskurzu (je to diskurz o problémoch, ktoré sú celkom nové - predtým nezasahujúce rámec etiky). Výskum sa sústreďuje na celé spektrum na prvý pohľad inkompatibilných oblastí - na hermeneutiku prírody (problém synergetického diania v prírode), na fenomén odpadov ako súčasť modernej spoločnosti, na projekt trvale udržateľného rozvoja a jeho radikalizáciu v podobe trvale udržateľného života, na nové typy technológií a nový druh normatívnej koordinácie v rámci vzťahov medzi technikou a spoločnosťou atď. Implikáciou je stratégia ťažko riešiteľná len "etickými prostriedkami". Prekračuje etický horizont a vyžaduje filozofický kontext [23], resp. má *intradisciplinárny* charakter z hľadiska filozofických prístupov a perspektív. Vyžaduje *interdisciplinárnu* otvorenosť, umožňujúcu "nasycovanie" ekologickej etiky o skúmanie vzťahov, informačných báz a heuristických inšpirácií ďalších vedných disciplín (napr. ekológie ako modelovej disciplíny, ktorá motivuje skúmanie zamerané multidisciplinárne a integračne) pri odkrývaní kontextov zásadných spoločenských, resp. právnych, politických a iných posunov. V teoretickej oblasti ide o komunikáciu interdisciplinárnej verzatility, a v tejto situácii ekologická etika takpovediac transplantuje pojmy, ktoré vznikli na základe špeciálnych vied. Tento, zdá sa, efektívny pojmový aparát umožňuje vyčlenenie a formuláciu problémov, ktoré sa v tradičnom jazyku filozofie vymykajú všetkým pokusom o konkretizáciu.

V súvislosti s *intradisciplinárnym* kontextom sa v skúmaní ekologickej etiky prekrývajú prínosy a motívy filozofickej antropológie, ontológie, epistemológie, sociálnej filozofie, axiológie a toto filozofické intradisciplinárne pole sa otvára hodnotiacim prínosom aplikovanej filozofie vedy a filozofie techniky. Filozofia vedy môže prispieť k odkrytiu tej časti kontextu, ktorú sme ohlásili v úvode, t. j. k reflexii miesta, vplyvu a hodnoteniu techniky, najmenej v dvoch rovinách: v rovine pojmovej a metodologickej analýzy a v rovine konkrétnych aplikácií, kde sa pojmy a metódy uplatňujú v konkrétnych kontextoch. Napríklad v rovine *pojmovej analýzy* sa ústredné pojmy filozofie vedy alebo niektorej špeciálnej vedy kriticky skúmajú s cieľom objasniť a vyhodnotiť tvrdenia o logickej spojitosti alebo s cieľom preskúmať základy vedeckej argumentácie. Toto skúmanie sa potom môže využiť v druhej rovine pri podpore alebo posudzovaní rôznych foriem praktickej argumentácie, ktoré sa pri svojom zdôvodňovaní odvolávajú na pojmové garancie. Ďalej môže pomôcť zistiť, do akej miery daný vedecký model adekvátne opisuje analyzovanú technickú situáciu. Môže zjednodušiť analýzu pojmov, metód a tvrdení využívaných vedcami a technikmi. V tejto súvislosti môže byť nápomocná pri explicitnom pomenúvaní a zvýrazňovaní proprirodných "obmedzení" určitej vedeckej štúdie či technického modelu, čo sa pri hodnotení techniky, ako konštatuje K. Shrader-Frechetteová ([30], 188 - 189), takmer nikdy nerobí.

Filozofia techniky sa vyznačuje širokým spektrom skúmania, vecno-obsahovou divergenciou a pojmo-metodologickou rozmanitosťou. Pre ekologickú etiku je pri-

nosné skúmanie filozofie techniky v oblasti *Technology Assessment*,³ resp. *Constructive Technology Assessment* ([30], 120), ktoré si všima alternatívne "budúcnosti" techniky. Môže poskytnúť alternatívne konfigurácie hodnôt a povinností. Nezaobera sa len konkrétnymi alternatívami určitého technického vývoja alebo jeho alternatívnymi konfiguráciami. Sonduje vymedzenie hodnotenia techniky takým spôsobom, aby sa do úvahy brala voľba spomedzi alternatívnych "foriem života". Ak sme sa stali bytosťami, ktoré žijú vo svete, kde sotva existuje oblasť individuálneho a spoločenského života, ktorá by nebola poznačená technikou, potom potrebujeme hodnotenie techniky na to, aby sme si kládli otázku *V akom svete by sme chceli žiť?*

Pokiaľ stručne zrekapitulujeme študijné záujmy etiky, zistíme, že sa obvykle riadi určitými predpokladmi. Medzi hlavné patria: 1. sme viac-menej racionálne bytosti, ktoré dokážu pochopiť svet; 2. môžeme konať na základe toho, čomu porozumieme, čo pochopíme; 3. naše konanie môže slúžiť účelu. Samotná etika sa na základe analytickej tradície člení na: *normatívnu (preskriptívnu) etiku*, *deskriptívnu etiku* a *metaetiku*. Ekologická etika je *spôsob aplikácie normatívnej etiky* na určitý súbor praktických (problémových) otázok, ale zároveň predstavuje aj *nový spôsob* realizácie normatívnej etiky vo všeobecnosti.⁴

Ekologická etika sa pýta na to, čo musíme vedieť a ako máme konať s ohľadom na ekologický rozmer nášho bytia. Pýta sa, čo musíme vedieť a ako máme konať vo vzťahu k mimoludským bytosťami, rastlinám, geologickým objektom, mimoludským druhom a celým ekosystémom. Pýta sa aj na to, aký by mal byť spôsob života, o ktorý by sme sa mali usilovať. Pýta sa na svet, v ktorom by sme mohli (a chceli) žiť. Je premýšľaním hodnoty ľudského života, hodnoty mimoludského života a hodnoty života vôbec ([25], 94 - 116).

³ Prvé práce venované *Technology Assessment* sa objavujú súbežne (koncom 60. rokov 20. storočia) so zmienkami o ekologickej etike a etike techniky. Hodnotenie techniky a etika techniky sa rozvíjali samostatne a len v posledných rokoch badať ich participáciu a perspektívnu syntézu ako aplikovanej etiky. Hodnotenie techniky úzko súvisí s koncepciami zodpovednosti. V etike techniky dominujú teleologické etické teórie (predovšetkým v podobe neutilitaristických teleologických pozícií), v ktorých hodnota konania závisí od hodnoty dôsledkov konania. Chápanie povinnosti (deontologický predpoklad) a zodpovednosti je tu kľúčový (pozri [22]).

⁴ A. Rich zaraďuje k hlavným podobám normatívnej etiky okrem etiky noriem a princípov, kazuistickej etiky, situačnej etiky, etiky zmýšľania a etiky zodpovednosti aj empirickú etiku (empirické zdôvodňovanie morálky), ktorá je bežne súčasťou deskriptívnej etiky. Zdôvodňuje to tým, že nad čistou opisnosť sa empirická etika dostáva povyšovaním empiricky opísateľného a overiteľného pravidla správania na hodnotu povinnosti a udeľuje mu normatívnu váhu. Ide o tzv. normativitu faktického. Preniesť *normativitu faktického* do ekologickej etiky je súčasťou analýzy vzťahu vedy a etiky a následne pochopenia prírody ako *existenčného habitatu* človeka. Keďže štúdium etiky (ako už bolo uvedené) sa obvykle riadi určitými predpokladmi, človek ako rozumná bytosť, ktorá je schopná konať na základe pochopenia, zamieňa deskriptívne výroky o tom, čo je (príroda je ohrozený existenčný habitat človeka), za normatívne výroky (keďže sledujeme svoj životný záujem, sledujeme záujem prírody), vstupujú do hry "skryté" hodnotové postoje, "a práve v tomto zmysle sa empirická etika javí ako skrytá odnož normatívnej etiky" ([20], 27).

Pri riešení problémových okruhov a situácií v ekologickej etike sotva možno nájsť uniformné, resp. jednotné východiská a odpovede na položené otázky. Dôležité však je tu práve to, že sú vôbec vyslovené. Je pravdepodobné, že budú vyslovované aj na ďalších cestách ekologickej etiky, a to nielen ekoetikmi, ale aj tými, ktorí sledujú cesty ekologickej etiky akoby zvonku (prírodovedci, technici, ale aj spoločnosť informovaných a zodpovedných občanov). V tejto súvislosti je dôležité *zhromažďovanie racionálnych podnetov a poznatkov, resp. relevantných faktov* o problémových oblastiach, ktoré eticky reflektujeme. Pretože aj keď je ekologická etika v konečnom dôsledku "o abstraktnej teórii", zhromažďovanie racionálnych podnetov a poznatkov, resp. relevantných faktov je vyjadrením úsilia odhaliť, ako reálny svet skutočne funguje, aké sú väzby a aká je architektúra sociálnych sietí životného sveta, aká je sieťovitá štruktúra navzájom spojených úrovní biosféry, teda aká je väzba na reálny svet. Prisne vzaté: "Ak má mať zmysel akákoľvek etika, musí byť *preložiteľná do myslených objektov* zdravého rozumu každodenného života - inak sa totiž nemôže stať orientačnou bázou morálneho konania." ([11], 210)

II. Bežne akceptujeme predpoklad, že sme súčasťou prírody, ale (na rozdiel od radikálnych neantropocentristov) reflektujeme signifikantné rozdiely medzi človekom a inými druhmi. Jedným z výrazných signifikantných rozdielov je naše disponovanie technikou a technickou praxou. Tu je aj zdroj mimoriadne silnej a často amplifikovanej intuície o možnom či tušenom veľkom nebezpečenstve, ktoré môžu spôsobiť nepredvídateľné a neplánované vedľajšie účinky súčasnej technickej praxe. Tradičné nazeranie techniky ako organizovaného poriadku práce ako neutrálnej entity závislej od tohto poriadku, je dnes "katastrofálne pomýlené" [28]. Je zakotvené protagorovským nazeraním na človeka ako "deficientnú bytosť" a deštruktívne zásahy do prírodného sveta sú zdôvodňované, resp. ospravedlňované kompenzáciou ľudskej nedostatkovosti.⁵

Moderná technika nie je neutrálna entita, nesleduje dopredu dané ciele (nemá účel v napodobovaní prírody, ako sa domnieval Aristoteles), nie je len čírou deriváciou z *orgánovej nedostatkovosti* človeka. O to viac znepokojivé je zistenie, že "mysteriózna" moc (vedo)techniky môže spočívať v rukách ľudí disponujúcimi vysokými technickými zručnosťami a (často) extrémne nízkymi morálnymi predpokladmi. Tento aspekt technizácie (nejednoznačný pojem - ekvivalencia technického *rozvoja* a technických *zmien*) je nedostatočne skúmaný, takže produktívne informácie realizované

⁵Pri spojení človeka s technikou a zjednodušenou experimentálnou adaptáciou na prostredie, v ktorom človek žije, ide v prvom rade o substitúciu špecializovaných orgánov a inštinktov, ide o deriváciu techniky z *orgánovej nedostatkovosti* človeka. Takto interpretovali techniku F. Kapp, W. Sombart, M. Scheler, A. Gehlen a i. Takéto nazeranie na techniku je značne jednoduché a problematické. Človek ako "špecialista na nešpecializované" (J. S. Gould) je tak bytosťou nedostatkovou ako aj bytosťou prebytkovou so "silou vynachádzavosti", resp. "zisťuje, že v podstate je schopný byť takmer hocičím, o to ťažšie prichádza na to, čím v skutočnosti je" ([17], 299). Technika ako technológia postupne prekonala demarkáciu orgánovej nedostatkovosti človeka a prekonáva aj sféru ľudského "uvedomovania si" vecí, ktoré nedokážeme vykonať. Táto demarkácia ako bifurkačný uzlový bod otvára dvere k poznaniu, poukazujúcemu na synergiu racionality systému s komunikatívnou racionalitou.

v otvorených diskurzoch môžu byť kontraproduktívne uzurpované radikálnymi scenármi "riešenia"⁶ mnohých neodškriepiteľne prínosných výdobytkov súčasnej vedy a techniky.

Vetvená reflexia ekoetickej problematiky jednoznačne súvisí so skúmaním miesta a úlohy techniky aj preto, že technika sa stáva *habitatom moderného ľudstva*. Je "skutočnosť utvárajúci" fenomén v modernej či, lepšie povedané, postmodernej dobe (vyznačujúcej sa tým, že čím viac toho poznáme, tým jasnejšie je, že nič alebo takmer nič nevieme s istotou).⁷ Počiatky ekologickej etiky ako disciplíny sú späté s akcentovaním sukcesívneho a neočakávane intenzifikovaného nárastu techniky a technológie, teda s kritickou reflexiou techniky, vyplývajúcou z technických implikácií určitého referenčného rámca a vytvárania jej relatívne autarktných špecifických podmienok fungovania v kontexte, kde vyvstávajú nové problémy.

V tomto kontexte nemožno vyzátvorkovať ambivalenciu techniky (ako kultúrneho komponentu) na genézu hodnotových preferencií pri normatívnom hodnotení spôsobu, akým veda a technika transformujú neustálou expanziou "umelého" sveta prírodné a spoločenské prostredie. Schematický náčrt reflektovania ambivalencie techniky vo filozofických intradisciplinárnych prístupoch možno ilustrovať v podobe: 1. skúmania ambivalentnosti ľudskej subjektivity vo filozofickej antropológii v teórii ľudskej excentricity založenej na asymetrii vzťahov človeka a prírody (H. Plessner a i.); 2. skúmania ambivalentnosti ľudskej intersubjektivity v sociálnej filozofii (v spoločenských vzťahoch a spoločenskej štruktúre skúmanie problému nedostatku, ktorý je interpretovaný ako možný zdroj násillia; skúmanie pokroku ako "metapribehu" západnej kultúry, ktorý je prevažne interpretovaný ako podnet vedeckej, ekonomickej, politickej a i. aktivity a stability); 3. skúmania ambivalentnosti poznania vo filozofickej epistemológii;⁸ 4. skúmania ambivalentného vplyvu techniky na genézu hodnôt a hodnotových preferencií vo vzťahu kultúry voči prírode vo filozofickej axiológii atď.

⁶ Teórie privilegujúce (a teda jednostranne reflektujúce) prevažne inštrumentálny charakter techniky, prezentujúce dezilúzie z vedy a techniky v podobe ohrozujúcej mocenskej štruktúry, apokalyptického *racionalistického démona*, resp. *megastroja*: R. Bahro: *Logik der Rettung*. Stuttgart/Wien, Thienemann 1973; L. Mumford: *Myth of the Machine*. New York, Harcourt Brace Jovanovich 1967, 1970; ide o tzv. negatívne normatívne hodnotenie spôsobu, akým veda a technika transformujú svet kultúry a prírody. Týmto smerom orientovaná postojová typológia je hutne reflektovaná B. Waldenfelsom ([28], 151 - 163) v časti venovanej "dosahu techniky".

⁷ V tomto kontexte potrebujeme rovnováhu medzi antitechnickým a nekritickým technickým utopizmom; potrebujeme odmietnuť tak "technický pokrok", ako cieľ osebe, ako aj "nostalgiu" za tzv. "idylickou" predtechnickou minulosťou ("upravenou" tak, aby boli vyzátvorkované drsné praktické potreby prežitia). Tieto a im podobné tézy sa vynárajú aj v práci *Technika, pesimizmus a postmodernizmus*, ktorá je zborníkom referátov z konferencie konanej v Izraeli v roku 1992 (pozri [4]).

⁸ Príkladom môže byť klasický pohľad logického pozitivizmu - zmyslové vnímania sú jediné zmysluplné konštatovania - a operacionalizmu - význam premenných spočíva v experimentálnych operáciách - síce ustúpil otvorenejším prístupom, ktoré uznávajú možnú platnosť rôznych perspektív (kritický realizmus) a ktoré berú do úvahy skutočnosť, že teórie a modely sú mentálne konštrukcie (konštruktivizmus), ale redukčno-analytická stratégia vedeckého výskumu vedie v konvenčnej paradigme západnej vedy k redukcionistačkej ontológii. Technické konanie implikuje poznanie princípov prírody a štruktúry reality. Pri filozofickom reflektovaní techniky musia byť tieto presupozície vyjadrené explicitne. V ekologickej etike sa v tomto smere vynaloži-

Hlavná požiadavka kritickej reflexie vedy a techniky (v 60. rokoch 20. storočia) spočívala vo výzve, aby vedecká a technická kreativita sústredila pozornosť na *hodnoty*, ktoré sa rodili v procese prírodnej a kultúrnej evolúcie, pretože k ireverzibilnému poškodzovaniu masívnou technizáciou nedochádza len v oblasti biosféry, ale aj v oblasti kultúry⁹ (zánik tradičných kultúr spätých s mýtopoetickými príbehmi; atrofia tradičných metafor (mýtických výkladov o pôvode, epických príbehov atď.), situujúcich ľudí *do* prírodného sveta; vytesnenie metaforizovaných šablón, nevyžadujúcich degradáciu sveta prírody a tradícií, nesúcich pečať súbytia človeka a prírody).

Naliehavosť kritického premýšľania o technike súviselo s pokračujúcou preferenciou redukcionistických, prevažne ekonomických koncepcií techniky, kde je deskripcia techniky zdanlivo exaktne kvantifikovaná takými pojmami ako ekonomická, úsporná, realizovateľná, atď. Pozornosť sa sústreďuje len na normatívne axiómy ekonomických teórií. Technika sa v nich charakterizuje ako chronológia vynálezov a objavov, ako externalita, napr. v tzv. *pytagorejskom* koncepte techniky ([15], 61), resp. v *systémovom* (technokraticky orientovanom) koncepte techniky vypracovanom v 60. rokoch J. Ellulom [5], produkujúcom ilúziu autonómnosti techniky (súvisiacu so sektorizáciou technického rozvoja), kde je technika extraktorom tradičných kultúr, tradícií, náboženstiev.

Nedávna kritická hodnotová reflexia techniky naznačuje, že vplyv a miera rozvoja techniky sa vo svetle proprírodného kontextu posudzuje v trojakom význame: 1. vo význame úplne novej, v doterajšej kultúrnej evolúcii s ničím neporovnateľnej situácie (je to situácia odhalenia konečnosti zdrojov Zeme a analogických limitných možností určitých vedeckých a technických riešení; v revízii príliš jednostrannej (a preto prevažne nekrofilne pôsobiacej) účelovej technocentrickej paradigmy, ktorej základné prvky tvoria: redukcionizmus (o. i. empirické skúmania sú úspešnejšie, ak sa hypotéza izoluje od širšieho kontextu, resp. dynamika zložitého systému sa zredukuje na jednoduché pravidlá); špecializácia (sektorizácia poznania); v revízii nazerania na techniku ako na "sektorizovaný" fenomén, automaticky riešiaci problémy ľudskej spoločnosti (napr. myšlienka pokroku sa zredukovala na číru technizáciu a hospodársky rast); 2. v identifikovaní a porozumení komplexity toho, čo znamená svet prírody pre vedca, technika a ekoetika, resp. environmentalistu: *pre vedca* predstavuje svet prírody (veľmi

lo veľké úsilie, počínajúc krajnými scientistickými pozíciami až po ekologický holizmus. Takmer vo všetkých významnejších koncepciách ekologickej etiky sa kriticky reflektuje program osvietenstva s dominanciou kritiky jednorozmernej inštrumentálnej, účelovej racionality a "spupnej arogancie" expanzivnosti euroamerického centrizmu a kultúry (s ideou pokroku, neskôr pretavenou napr. v koncepciu tzv. trvale udržateľného rozvoja, neustáleho hospodárskeho rastu a i.) a interpretácia dôsledkov, ktoré má moderná technika na spôsob, akým ľudia konajú a posudzujú svet, prírodu, vývoj (extrémy, resp. informačný deficit v interpretácii vedú k extrémom, resp. nedorozumeniam, s často neočakávanými a neplánovanými dôsledkami v rozhodovaní a konaní).

⁹ Pokiaľ sa euroamerický projekt kultúry (a techniky ako kultúrneho komponentu) vníma len v evolučnom rámci a metódy uvažovania sa sústreďia na "rekonštrukciu skúsenosti" (J. Dewey),⁴ dochádza k delegitimizácii účinnosti iných (alternatívnych) kultúrnych projektov s ich epistemologickými a axiologickými scenármi. A naopak, pokiaľ sa bráni uvažovaniu o *možnosti alternatívnej vedy založenej na iných formách rozumu* a skĺza sa z dichotómie rozum/príroda k privilegovaniu prírody (resp. k privilegovaniu hodnoty prírody), opäť sa zavádza dichotómny spôsob štruktúrovania, posudzovania a hovorenia o svete.

zjednodušené) empirické "ihrisko" pre experimenty, kde pochopenie predpokladá záznamy, klasifikáciu a deskripciu; *pre technika* zas fyzické prostredie, externé podmienky, ktoré sa dajú racionálne riadiť, t. j. predikovať, manipulovať, kontrolovať: tento prístup sleduje imanentnú logiku empiricko-analytickej vedy; *ekoetik, resp. environmentalista* neoddeľuje seba od sveta prírody, príroda je naplnená hmotou - energiou aj duchom, rozsah jeho teoretickej a praktickej reakcie odráža synergiu zložitej siete poznatkov, percepcií a pocitov; 3. v potrebe interdisciplinárneho a komplexného hľadania a nachádzania sústavy pojmových máp alebo schém umožňujúcich interpretáciu decíznych sfér nevyhnutných na pochopenie "spolupôsobenia" sveta kultúry a prírody s cieľom porozumieť univerzálnym rysom ich komplexity; v nových hodnotách a hodnotových preferenciách; v rozšírení horizontu etizácie na základe rozšírenia prevládajúcej úzkej - "trhovej" koncepcie *sebazájmu*; v nevyhnutnosti globálne-politických a legislatívnych redefinícií a transformácií nevyhnutných na proprirodné riešenia; v modifikovaní účelov a cieľov, zabezpečujúcich trvalú udržateľnosť života a dlhodobú udržateľnosť kultúry.

III. Kritická hodnotová reflexia vedy a techniky a ekologická ruptúra interpretovaná ako "kríza", ktorá sa začala radikálnymi hnutiami v 60. rokoch 20. storočia, má však iba malý dopad na inštitucionalizáciu súčasnej vedy a techniky vo všetkých typoch modernej centralizovanej spoločnosti. Napriek narastajúcej informovanosti verejnosti o potenciálnych ekologických a zdravotných rizikách určitých typov techník a technológií pretrvávajú v politike, priemysle a edukácii značné nadšenie pre *efektívnosť* "technického rozumu" ([7]; [12]). Aj neustále vojnové konflikty znovu a znovu podnecujú vieru v čarodejnú silu a moc špičkovej technológie.

Je dôležité nájsť mieru medzi bezbrehým entuziazmom a kategorickým odmietaním modernej techniky. Jedným z prvých krokov je to, že určíme, aké sú, aké nie sú a aké by mali byť naše morálne a politické normy. Naliehavé volania domáhajúce sa vhodnej (biofilnej) techniky, hodnotiacej vedy, práv zvierat a environmentálnych aktivít znejú nepresvedčivo, keď sa sklzáva z už spomínaného dichotómneho modelu rozum/príroda k modelu príroda/rozum. Ako upozorňuje I. Dowbiggin [4], ani tzv. multikulturálne projekty oslavujúce regióny sveta, kde je bežné bezprávie, mrzačenie žien, kmeňové masakry a náboženské násilie, a feministické definovanie judaizmu ako zločinu voči ženám kvôli patriarchálnemu tónu Starého zákona nestavajú západný, priemyselný kapitalizmus, pýšiaci sa vedou a technikou, do príliš zlého svetla, pretože len sotva má monopol na nemorálnosť a nespravodlivosť.

Zdá sa, že musíme zaujať iný postoj a prijať inú víziu založenú na synergickom prepojení vedeckého, technického a etického prístupu k svetu prírody, t. j. možnosti ich *ekologickej synergie* ([29], 167 - 209) ako neopozitívneho projektu zosúladujúceho "konvergentné" väzby spoločnosti a prírody. Tým sa otvára cesta k novým modom existencie, resp. alternatívna cesta z bludiska stechnizovaného sveta.¹⁰ Cesta, ktorá

¹⁰ V tomto svete je od čias osvietenstva stále viac uvedomovaná *ambivalentnosť* mnohých kultúrnych prejavov, ktorá je jednou z typických implikácií modernej techniky. V súčasnej etape technizácie západnej spoločnosti je ambivalentnosť techniky zjavná vo sfére zameranej na *ekoaixologickú* a *ekoetickú reflexiu* (pozitívne, resp. negatívne normatívne hodnotenie spôsobu, akým

v situácii vyčerpávania konečných prírodných zdrojov, likvidácie živočíšnych druhov, v situácii atrofie ekologickej rovnováhy odhaľuje kus "existujúceho nerozumu".¹¹ Tým sa neodsúva rozum ani racionálne diskurzy, ale naopak, "rozum je tu na to, aby tieto negatívne skutočnosti vyslovil..., aby priviedol nerozumné "k rozumu" - v opozícii voči existujúcemu nerozumu stráca tento výraz všetku čiru autoritatívnosť" ([7], 75). Priviesť "nerozumné k rozumu" okrem iného znamená participáciu čiastkových racionalít sektorizovaných agentúr technizácie so zámerom "vzájomného zmierenia rôznych dimenzií pokroku a obmedzenia technického a hospodárskeho rastu na jeho inštrumentálnu úlohu pri podpore ľudského a spoločenského pokroku" ([13], 246), čo implikuje stratégiu integrácie vo vede a spoločnosti tak na úrovni teoretickej (uplatnením tzv. syntetickej technologickej paradigmy), ako aj v praktickej rovine - zavádzaním tzv. "multidisciplinárnych" inštitúcií, odstraňujúcich nedostatky sektorizácie a komplexne prekrývajúcich vedu, techniku, ekonomiku, politiku, etiku atď.

Projekt *ekologickej synergie* je pokusom o presadenie predstáv zbližovania antropocentrických a neantropocentrických konceptov, uvedením si prijateľnosti postoja rovnakého významu úcty k prírode (v ekologickej etike) a úcty k človeku (v tradičných konceptoch etiky) [26]. Je projektom "určenia stredu", postmodernou evokáciou Aristotelovho etického učenia o dosiahnutí stredu, resp. vyhnúť sa nadbytku, ako aj nedostatku citov a konania. Je zdôvodnením neudržateľnosti hegemonie fragmentárnych paradigiem európskej priemyselnej kultúry v dobe globalizácie a zjednocovania sveta ("... globalizácia je na rozdiel od univerzalizácie predovšetkým globalizáciou 'lokálnych' kódov" ([18], 69)).

Ekologická synergie je projektom využívajúcim prírodnú ekológiu ako tradičnú metaforu na spochybnenie tradície ponímania sveta prírody a ľudského spoločenstva v binárnych termínoch, na spochybnenie kľúčových prvkov mechanistickej paradigmy. Jej stratégia spočíva vo vnímaní biosféry ako zdroja energie na udržanie života. Poukazuje na *intrinzičnú vradenosť ľudského spoločenstva do prírodných systémov*, čo okrem iného znamená, že ľudská činnosť v sebe obsahuje komplexné vzťahy s inými prvkami, ktoré tvoria ekosystém. Základným logickým prvkom ekosynergetickej stratégie je porozumenie myšlienke, že spoločenstvo, ktoré ničí svoje prostredie, ničí samo seba. Základným etickým východiskom je synergie úcty k ľuďom a úcty k prírode.

Sme schopní obmedziť naše aktivity z úcty k prírode? Obmedziť transformačné aktivity poškodzujúce prírodu, nielen deklarovať úctu k prírode? Veľmi zjednodušená odpoveď znie - áno aj nie. *Áno* preto, lebo sme čím ďalej, tým viac konfrontovaní so

veda a technika pomáhajú pri transformovaní sveta), sústredujúcu pozornosť na: 1. premostujúcu synergiu jednotlivých odborov a disciplín (vedecká a disciplinárna komplexita); 2. synergiu zložitej pavučiny vedenia, pocitov a percepcií, resp. koexistencie rozdielnych životných foriem, hodnotových orientácií, sociálnych a politických diferencií, čo predznamenáva modifikáciu preferovaných hodnôt spoločnosti s vedomím alternatív, kde jediným "záväzným" prvkom je perspektíva spoločensky generovaného smerovania k *udržateľnej rovnováhe* s ľudským *existenčným habitatom - prírodou*.

¹¹ Keď J. Habermas vysvetľuje pojmy *anamnetická solidarita* (súcitná solidarita) a *sympatia* vo vzťahu k mimoludskej prírode, ide o pokus interpretovať vo svetle pojmu *súcitná solidarita* naše hlboko zakorenené city morálnej povinnosti voči prírode, zameranej na nápravu situácie mimoludských bytostí, ktoré spolu s nami obývajú tento svet.

závažnosťou vecí, ktoré nam predtým unikali. Nie preto, lebo je priam priepastný rozdiel medzi deklarovaním *proprirodných* hodnôt a osobnými očakávaniami, ktorými sa riadi človek-konzument. Pokiaľ náš pohľad do budúcnosti nemá byť fatálny, je dôležité uvedomiť si, že úcta k prírode odkrýva významnejšie súvislosti, než sú tie, ktorým sme sa venovali doteraz.

Človeka *ohrozuje moc*. Ľudia s neobmedzenou mocou ju ešte neobmedzenejšie zneužívajú. Nehumánne využívanie nekontrolovanej moci je, bohužiaľ, celkom bežné. Moderné politické organizácie utvárané so snahou o kontrolu a vyváženosť moci odrážajú náš strach z nekontrolovanej moci. Sme však konfrontovaní s ambivalenciou: aj keď máme strach z nekontrolovanej politickej moci, túžime po neobmedzenej moci nad prírodou a nadobudnutie tejto moci nazývame *pokrok*. Ľudia západnej spoločnosti si vo všeobecnosti cenia takýto pokrok, pretože sa domnievajú, že tým získajú viac z toho, čo potrebujú a chcú od prírody. Ľudia chcú cestovať, takže používanie spaľovacích motorov v autách je pokrokom. Ak by sme mali schopnosť neobmedzeného pohybu rýchlosťou svetla (aj keby za obeť tomuto pokroku padla polovica dnes existujúcich druhov), bolo by to ešte lepšie. Ľudia chcú žiť dlhý a zdravý život, takže pokrok v medicíne je vítaným pokrokom. Zdá sa, že cieľom je zdravý a blahobytný život neobmedzeného trvania...

V týchto a mnohých ďalších prípadoch oslavujeme využívanie prírody pre výlučne ľudské ciele a ceníme si *nekontrolovanú moc*, ktorej sa obávame v politike. Pri všetkých prínosoch, ktoré nám poskytuje moc nad prírodou, sme presvedčení, že zisk je väčší ako tušené, ale neustále podstupované riziko. Projekt ekologickej synergie poníma nekontrolovanú a neustále narastajúcu ľudskú moc nad prírodou ako potenciálne rovnako nebezpečnú (vychádzajúc z predpokladu: čím väčší nárast moci, tým náhlejšie a násilnejšie zmeny) ako nekontrolovanú politickú moc. Špecializácia (sektorizácia poznania), zemepisná vzdialenosť, technológie a ideológia pokroku sa spájajú, aby antropocentristov s dobrým úmyslom urobili slepými voči ľudskému utrpeniu spôsobovanému mocou ekonomicky najvyspelejších krajín sveta a ich úsilím o dosiahnutie neobmedzenej moci nad prírodou.

Ak to zhrnieme: tak ako jednorozmerné modely rozumu a na ne nadväzujúce socio-politické, resp. technické koncepty a praxe, t. j. nekontrolovaná politická moc, ako aj expandujúca technická moc nad prírodou, ohrozujú ľudskú i mimoludskú sféru. Ohrozujú svet kultúry i prírody. Najohrozenejší sú tí najslabší. Ekologickí synergisti veria, že ľudia obmedzia využívanie svojej moci nad prírodou práve tak, ako jej opresívne dôsledky pre iných ľudí iba za predpokladu, že budú akceptovať *aj* individualistické a holistické neantropocentristické záujmy. Znamená to všímať si utrpenie jednotlivých zvierat, redukciu diverzity druhov a degradáciu ekosystémov, a to kvôli zvieratám, druhom a ekosystémom samotným, *nielen* kvôli ľudským záujmom ("Záujem nemyslí, záujem počíta" (Marx)). Znamená to distribúciu zodpovednosti a moci tak, aby si neodporovali, aby pôsobili synergicky a aby ako také nezostali (ako krásne predstavy) len v priestoroch knižníc a posluchární.

Ako dokumentuje predchádzajúce uvažovanie, diskurzívny charakter usúvzťažňuje racionálne, empirické, hodnotové a morálne aspekty riešenia ekologickej problematiky. To si vyžaduje teoretické prepojenie rôznych metodologických prístupov a s nimi

spätých hodnotových princípov argumentačných postupov.¹² Možno uvažovať o čiastočne komparatívnom charaktere problematiky (hodnotenie konania alebo správania je ukotvené v príslušných - často celkom odlišných - teoretických kontextoch), čo si vyžaduje nielen jej výklad a vysvetlenie (rozhodujúci spôsob poznávania v prírodných a technických vedách), ale predovšetkým porozumenie, ktoré v sebe skrýva pre etickú reflexiu fundamentálnu triádu otázok: *Čo to znamená? Čo z toho vyplýva? Čo môžeme zmeniť?* Sú to otázky, ktoré možno rôzne variovať. To, čo je ich substrátom, však bude prítomné v každej variácii: Je to otázka *zmyslu a príčin* úžasného vynakladania ľudských fyzických a duševných síl pri čoraz neprehľadnejšom a rýchlejšom množení poznatkov a schopností.

Riešená problematika predstavuje pre jednotlivé vedné odbory a disciplíny buď fundamentálnu, alebo parciálnu oblasť bádania. Zmienené disciplíny pracujú s rôznymi metódami a svojím špecifickým spôsobom poznávania. Rozhodujúca však je značná zhoda v používaní *metód porozumenia*. Je to zložitá metodologická navigácia, pretože ona sama nedáva jednu istotu, ale odkrýva "veľké množstvo istôt relatívnych a parciálnych" ([10], 34), čo je v dnešnej situácii hodnotového pluralizmu a toku formovania alternatívnych hodnotových orientácií prekvapujúco produktívna navigácia.

Ako už bolo načrtnuté, tzv. ohrozujúco mobilitná etapa techniky je späť s novovekým ekonomicko-utilitárnym kritériom posudzovania a hodnotenia prírody ako bezhodnotovej externality. Novoveká veda ako "matematická veda", t. j. veda ako skúsenosť, nechávajúca *vystúpiť svet* v jeho *fakticity*, ktorej náleží overovací charakter, "disponovala" analogickými preferenciami. Veda ako "experimentia", ako zložito konštruovaná mašinéria; ako E. Husserlom interpretovaná "premenená" *techné*, ktorá je nebezpečenstvom; ako *nadvláda nad prírodou* a *moc funkcionálneho (instrumentálneho) rozumu* ako základu pokroku a kľúča k modernej západnej kultúre v kritickej teórii frankfurtskej školy; ako *Gestell* M. Heideggera; ako autonómny technologický systém J. Ellula; ako kontraproduktivita I. Illicha; ako odživotnenie a zmŕtvnenie (prírody) M. Schelera; ako J. Patočkom interpretované premyslené umenie presného prepočítavania prírody - ako *technika a technológia* - vo vzťahu k svetu prírody *nehodnotiaca*, (teda) ľahostajná - to je stručná skica motívov skúmanej problematiky, ktorá naznačovala, že útok na vedu a techniku sa v širokej miere interpretuje ako symptóm krízy samotnej moderny. Zdá sa, že aj naďalej prechádzame jedným zo štádií (známych v dejinách) prehodnocovania prínosov vedy a techniky (jedným z celého radu dôvodov tohto prehodnocovania je mimoriadna komplexita neočakávaných a nechcených dôsledkov súvisiacich so zavádzaním nových technológií).

Áký je druh bytia techniky, aké etické implikácie v sebe skrýva, aký je vzťah techniky a hodnôt? - to sú otázky, na ktoré sa pokúšala odpovedať celá plejáda mysliteľov.

¹²Tie môžu byť nasledovné: princíp integrity - vedomie vzájomnej súvislosti jednotlivých odborov ľudskej činnosti, spoluvytvárajúcich našu každodennú skúsenosť; princíp revízie - proces poznania je trvale otvorený novým poznatkami, objavom, skúsenosťami; princíp duality - t. j. súlad medzi súdmi empirickými a racionálnymi; princíp osobnej zodpovednosti - vedecké výroky a teórie nie sú záležitosťou čisto scientistickej, ale reflektujú aj osobnosť poznávajúceho subjektu a prítomnosť osloveného auditoria (Perelman, Ch. - Olbrechts-Tyteca, L.: *Traité de l'argumentation - La nouvelle rhétorique*. Bruxelles 1958).

Okrem už klasických zamyslení na danú tému z pera O. Spenglera [21], H. Jonasa [9], M. Heideggera [8], H. Marcuseho [12], J. Ellula [5] a ďalších autorov pôsobiacich na poli filozofickej reflexie techniky¹³ sa neustále objavujú nové interdisciplinárne zamerané skúmania tejto zložitej problematiky (pozri [13], [22], [29], [30]).

Skicovanie kontextu prírodnej reflexie v ekologickej etike z hľadiska miesta modernej techniky v tomto kontexte naznačuje, že ekologickej etike musí riešiť náročné úlohy vyplývajúce z masívneho problémového korpusu, ktorý tieto úlohy v sebe nesú. Ak to zhrnieme: zmienený problémový korpus je nad rámec etických riešení a len širší intra- a interdisciplinárny a argumentačný kontext, ako teoretický základ, sa javí ako schodná a produktívna (aj keď veľmi náročná a "nepohodlná") cesta riešenia nastoľovaných problémov. Rozšírenie a prekročenie etického rámca (tento rámec "je za určitých okolností *pohodlný* pre tých, ktorí sa chcú - vedome či nevedome - vyhnúť širšiemu skúmaniu danej problematiky..." (podč. L. Š.) ([23], 570), núti k rekapitulácii súvislostí a odkrytiu množstva problémov, ktoré sa na scéne ekologickej etiky odohrali a odohrávajú. Tak komplex týchto problémov, ako aj každý jeden z nich nemožno riešiť ani receptívne a zdá sa, že nemáme ani zaručené terapeutické postupy na "stres našej planéty" [14].

Ukazuje sa, že každé rozhodnutie, každé vymedzenie vecí, objektov, problémov, resp. situácií sa uskutočňuje alebo objavuje v kontexte, ktorý nie je ani absolútne určujúci, ani absolútne vymedziteľný. A tak možno frázu, ktorá sa pre niektorých stala sloganom dekonštrukcie - "*Nič neexistuje mimo textu*" -, zmeniť na "*Nič neexistuje (resp. nemôže existovať?) mimo (prírodného) kontextu.*"

LITERATÚRA

- [1] BOOKCHIN, M.: "Social Ecology versus Deep Ecology." In: D. Schmidtz and E. Willott (eds.): *Environmental Ethics*. New York, Oxford University Press 2002, s. 126 - 136.
- [2] CALLICOTT, J. B.: *In Defense of Land Ethic. Essays in Environmental Philosophy*. New York, University of New York Press 1989.
- [3] COVENEY, P. - HIGHFIELD, R.: *Mezi chaosem a řádem*. Praha, Mladá fronta 2003.
- [4] DOWBIGGIN, I.: "Technology and Postmodernism." In: C. Mitcham (ed.): *Technology, Ethics, and Culture*. Vol. 17. Connecticut, London, JAI Press Inc. 1998, s. 269 - 275.
- [5] ELLUL, J.: *The Technological Society*. New York, Vintage Books 1964.
- [6] FEBER, J.: "Antropocentrické východisko etiky životního prostředí (metodologická analýza)." In: *Filosofický časopis* 5, 2000, s. 749 - 763.
- [7] HABERMAS, J.: *Dobíhající revoluce*. Bratislava, Kalligram 1999.
- [8] HEIDEGGER, M.: *Die Technik und die Kehre*. Neske, Verlag 1962.

¹³ Koncom 19. storočia, t. j. v prvej etape filozofickej reflexie techniky, ako scenáre (prevažne) pozitívneho normatívneho hodnotenia techniky a v druhej polovici 20. storočia ako scenáre negatívneho normatívneho hodnotenia techniky. Na tieto scenáre nadväzovali výskumy hodnotových, etických, sociálnych, politických, ekonomických a ekologických zmien a ich komunikovanie v podobe diskurzov o ekológii a dnes aktuálnych synergických konceptov v ekologickej etike - ako relevantných východísk pre súčasnú analýzu vplyvu vedy a techniky na svet prírody (pozri [23], [24]), kde možno nájsť rozsiahlejšiu deskripciu názorov, resp. odpovedí na vyššie položené otázky.

- [9] JONAS, H.: *Princip odpovědnosti*. Praha, Oikoymenh 1997.
- [10] KRATOCHVÍL, Z.: "Hermeneutická dovednost v postmoderní situaci." In: *Prostor* 29, 1994, s. 33 - 39.
- [11] LEŠKO, V. - HUBÍK, S.: *Človek, panstvo, komunikácia*. Prešov, Grafotlač.
- [12] MARCUSE, H.: *Jednorozměrný člověk*. Praha, Naše vojsko 1991.
- [13] MITCHAM, C. (ed.): *Technology, Ethics, and Culture*. Vol. 17. Connecticut, London, JAI Press Inc. 1998.
- [14] MUNGALL, C. - McLAREN, D.: *Planet under Stress*. Toronto, Oxford, New York, Oxford University Press 1991.
- [15] MÜLLER, R.: *Industriální zdroje, ekonomický růst a sociální změna*. Praha, Slon 2002.
- [16] MUMFORD, L.: *Technics and Civilization*. New York, Harcourt 1934.
- [17] ORTEGA Y GASSET, J.: "Thoughts on Technology." In: C. Mitcham and R. Mackey (ed.) *Philosophy and Technology*. New York, The Free Press 1972, s. 290 - 316.
- [18] PETŘÍČEK, M.: "Sít' čili tělo bez orgánů." In: *Filosofický časopis*, č. 1, 1998, s. 67 - 71.
- [19] PRIGOGIN, I. - STENGERSOVÁ I.: *Nová aliance*. Sylabus Ústavu pro filosofii a sociologii.
- [20] RICH, A.: *Etika hospodářství I*. Praha, Oikúmené 1994.
- [21] SPENGLER, O.: *Der Mensch und die Technik*. München, Beck 1931.
- [22] SPIER, R. E. (ed.): *Science and technology ethics*. London-New York, Routledge 2002.
- [23] SMOLKOVÁ, E.: "K otázce limitů environmentální etiky." In: *Filozofia* 8, 1999, s. 569 - 579.
- [24] ŠTEKAUEROVÁ, E.: *Filozofia techniky - pokus o hodnotovú reflexiu techniky*. Prešov, Slovacontact 1999.
- [25] ŠTEKAUEROVÁ, E.: *Etika o vzťahu človeka a Zeme*. Prešov, ActaFacultatis, Filozofická fakulta PU 2003.
- [26] TAYLOR, P. W.: *Respect for Nature. A Theory of Environmental Ethics*. Princeton, Princeton University Press 1986.
- [27] VOGEL, S.: *Against Nature: The Concept of Nature in Critical Theory*. Albany, State University of New York Press 1996.
- [28] WALDENFELS, B.: *Znepokojivá zkušenost cizího*. Praha, Oikoymenh 1998.
- [29] WENZ, P. S.: *Environmental Ethics Today*. New York, Oxford University Press 2001.
- [30] WESTRA, L., SHRADER-FRECHETTEOVÁ, K. (ed.): *Technology and Values*. Lanham, Boulder. New York, Oxford, Rowman - Littlefield Publishers, Inc. 1997.

PhDr. Ľubov Štekaurová, PhD.

Katedra filozofie FF PU

17. novembra 1

080 78 Prešov

SR